

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA JURIDICA ET POLITICA

Tomus XLV.
Fasciculus 7.

SZONDI ILDIKÓ

A család és lakása

Szeged, 1994

Edit

Comissio Scientiae Studiorum Facultatis Scientiarum Politicarum et Juridicarum
Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae

JÓZSEF BALÁZS, ELEMÉR BALOGH, LAJOS BESENYEI, EMESE ÉGETŐ, JENŐ
KALTENBACH, IMRE MOLNÁR, FERENC NAGY, KÁROLY NAGY, PÉTER
PACZOLAY, BÉLA POKOL, JÓZSEF RUSZOLY, LÁSZLÓ TRÓCSÁNYI,
JÓZSEF VERES

Redigit
KÁROLY TÓTH

Nota
Acta Jur. et Pol. Szeged

Kiadja

a szegedi József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának
tudományos bizottsága

BALÁZS JÓZSEF, BALOGH ELEMÉR, BESENYEI LAJOS, ÉGETŐ EMESE,
KALTENBACH JENŐ, MOLNÁR IMRE, NAGY FERENC, NAGY KÁROLY,
PACZOLAY PÉTER, POKOL BÉLA, RUSZOLY JÓZSEF, TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ,
VERES JÓZSEF

Szerkeszti
TÓTH KÁROLY

Kiadványunk rövidítése
Acta Jur. et Pol. Szeged

ISSN 0324-6523

A lakás minden család életében meghatározó szerepet tölt be. Alapvető különbségek származnak már abból az egyszerű tényből, hogy egy családnak van vagy nincs lakása. Az utóbbi esetben is több változat lehetséges: könnyen vagy nehezen szerezhetik meg a lakást, a szülők tudnak segíteni vagy maguk is rossz körülmények között laknak; fiatalok vagy idősebbek vannak többen, akik javítani kívánnak lakáshelyzetükön. Eltérő a helyzet abból a szempontból is, hogy milyen feltételekkel és formában képes a társadalom segítséget nyújtani a lakásigények kielégítésénél. Mindezek együttese alapján lehet képet alkotni a családok lakáshelyzetéről.¹

A 20. század embere számára természetes igény, és a házasság létrejöttével szinte követelmény az önálló lakás vagy legalább lakrész léte. Ez nem volt mindig ilyen magától értetődő.²

A középkorban és az újkor első századaiban még azok a házaspárok sem törekedtek elkülönítettségre, csak a házaspár számára fenntartott lakásra, sőt szobára sem, akik ezt anyagi okokból megvalósíthatták volna. Ott ahol a fiatal házaspár a szülőkkel élt együtt, általános jelenség volt, hogy egy szobában éltek, aludtak. Ha a házaspárnak szolgálói voltak, akkor gyakran ezek is éjjel-nappal egy szobában tartózkodtak a házaspárral. Még a földbirtokos vagy a gazdag polgári házaspároknál sem volt ez másképpen.³

Századunkra alaposan megváltoztak az emberi együttélés formái, amibe beleszólt a technikai fejlődés csakúgy, mint az emberi szükségletek kiszélesedett skálája. A civilizáció "áldásai" elgondolkodtató irányban változtatták meg az emberi magatartást is. Hiszen saját történeti múltunkban sem kell nagyon messzire mennünk ahhoz, hogy a nagycsaládok közös együttélését magunk elé idézzük. Az idősök tekintélyére épülő nagycsaládokban is voltak ellentétek, amelyek nehezítették az életet, erre sem kell különösen keresni a példákat.

A nyomorúság is kifejlesztett ugyan bizonyos formájú felelősségtudatot egymásért, de gyakran csak a túlvilágba vetett hit segítette a földi élet sivárságával való megbékélésben. A modern kor embere azonban már veszített türelmességéből, látva az egyenlőtlenséget, a nem azonos mértékkel mért földi javakból való részesedést és követelni kezdte jussát.⁴ Ehhez járul még az a fejlődés, ami a családok struktúrájában ment végbe, elsősorban azért, mert megváltozott a család társadalmi funkciója, ami nem indokolja több nemzedék együttélését.

¹ Hoffmann Istvánné: Lakáskörülmények, Kossuth Kiadó, 1981., 9 p.

² Uo. 17. p.

³ Lásd Philippe Aries: Centuries of Childhood, New York, Vintage Books, 1962. Idézi: Cseb-Szombatby László: Családszociológiai problémák és módszerek, Gondolat Könyvkiadó, 1979., 154. p.

⁴ Hoffmann Istvánné: Lm. 18. p.

Új tartalommal bővült a lakás funkciója is. Már nemcsak menedéket nyújt a természettel szemben, de a differenciálódó életfolyamatok színtere lett, és mint ilyen, alapvető szükségletté vált.

A lakás tehát a társadalmi változásoknak megfelelően alakul, módosul, funkciója bővül azzal egyidejűleg, hogy alapvető szükségletet elégít ki. Mint ilyen, tükrözi az adott társadalom szociálpolitikai gyakorlatát, elosztási rendszerét, jellemzi a termelés technikai színvonalát és hű képet ad a gazdasági lehetőségekről. A lakás belső terének kihasználása, berendezése és a benne folyó egész életvitel tükrözi a társadalmi külső hatásokat, a kulturális igényességet és a változó életmódffelfogásokat.

Az iparosodott társadalmakban a legnagyobb befolyása a lakásfunkciók változására a városiasodás mellett a családban végbement átalakulásnak volt.⁵

A szociológusok mindig nagy figyelmet szentelnek a család funkcióinak, fejlődésük elemzésének és különös súlyt fektettek azokra a változásokra, amelyek az iparosodás eredményeként szerkezeti változást eredményeztek a családban. A fejlődéssel leszűkültek a védelmi, a nevelési-oktatási, az egészségügyi, az üdülési (felfrissülési) és a termelési feladatok. Erősödtek a gazdálkodási-fogyasztási, a szocializációs funkciók és minőségileg megváltoztak a kis közösség belső, intim életet érintő családi kapcsolatok tárgyi és érzelmi kifejezési formái.⁶

Ez az átalakulás kétségtelenül jelentősen érinti a lakást vagy lakókörnyezetet, még akkor is, ha egyes családi feladatok gyengülésének következményei vannak. Gyakran elfelejtkezünk például arról, hogy az általános társadalombiztosítás viszonylag nem régi keletű és bár ezen keresztül az idősekről való gondoskodás jórészt áttevődik a társadalomra, ami azonban nem képes tökéletesen helyettesíteni a családi környezetben nyújtott érzelmi többletet, s ez nem ritkán súlyos emberi konfliktusok forrásává válik. Nem csekély szerepe van ennek a változásnak a kétgenerációs családok kialakulásában, nagy mértékben kielégítetlenül hagyva egy természetes emberi igényt, az öregek családdhoz tartozását. Minden bizonnyal változás várható az e kérdést érintő etikai magatartásban, hiszen a gyakorlat már bizonyította, hogy a társadalom a család érzelmi kötelekeit nem kívánja és nem is kívánhatja lazítani. Ennek ugyan ellentmond — és néha feszítő erővel is hat — a fiatalok önállósulási törekvése. A lakás pedig vagy biztosítja a családtagok együttélését és egyidejűleg az egyén fejlődését, vagy állandó konfliktusok forrásává és az elviselhetetlen élet színterévé válik.⁷

A lakás jellemzői összefüggenek a családok belső szerveződésével — a családszociológia alapvető problematikájával —, másrészt a családoknak az őket körülvevő szociológiai környezetbe való beilleszkedésével, tehát a településszociológia egyik fontos aspektusával. Így a lakásszociológia körébe tartozik az a kérdés, hogy a lakás belső szerkezete mennyiben fejezi ki, illetve

⁵ Jiri Musil: Lakásszociológia, Kossuth Könyvkiadó, 1974., 146. p.

⁶ Hoffmann Istvánné: I. m. 19. p.

⁷ József Dénes: Egy gazdaságos lakáscépitési rendszer, Valóság, 1978. 5. szám

mennyiben módosítja a családszerkezetet, a családtagok közötti kapcsolatrendszer, a családok életmódját, fogyasztási szokásait, hogy a lakáshoz jutás miként függ össze a családok mobilitásával, mennyire feltétele, illetve következménye annak stb.

A lakás tehát egyike a legsokoldalúbb "tárgyaknak", és bár egy kissé megkésve, már az építészeket is megmozdította az a feszültség, ami a lakással "végre" rendelkezők között is kialakul.

1978-ban például Magyarországon azért szőlítették versenybe az építészeket, hogy a házgyári lakások jobbak, a városok szebbek és a "termelés ésszerűbb" legyen.

Akadnak építészek, akik felborították az addigi sorrendet: és úgy vélekedtek, hogy nem házakat kell tervezni, amelyeket jól-rosszul lakásokra osztunk, hanem lakásokat és belőlük állítsák össze a házakat. A különböző igényekkel számoló sokféle lakás majd megtöri a házak mai egyhangúságát.

Valamennyi megoldást a tapasztalat szülte, és egy nem védhető merevséget, kötöttséget akart feloldani, ami az ember közérzetére is rossz hatással volt, tekintsük akár a célszerűtlen lakásbeosztást vagy az unalmas, lehangoló városrészeket.

A díjnyertes pályázat két részre osztja a lakást: egy nappali és egy háló lakáselemre. A nappali a családi együttlét, a közös tevékenység színtere, valamint a konyha és étkező. A háló nem csupán az alvás, de az egyéni elfoglaltság helye is.

Az a tény, hogy a díjnyertes pályaművet az illetékes minisztérium megvalósításra vásárolta meg, sőt megbízást is adott alternatív javaslatok kidolgozására, csak biztató jel maradt a lakótelepi építkezések szempontjából...

Hasonlóan biztató jelek voltak a szegedi házgyári családiház-telepek is. A tervek szerint – a kezdeményezők neve talán megörökítést érdemel – a Délmagyarországi Magas- és Mélyépítő Vállalat 1981 végére felépítette az első száz olyan lakást, amely kétszintes. Alsó részén tágas nappali étkezővel ellátott konyha, kamra, fürdőszoba, külön dolgozó- és hobbiszoba található, míg a tetőtérbe a jól elkülöníthető hálósobák kerülnek.⁸

Az eltelt bő tíz év tanulsága szerint a családok szempontjából talán ez volt az egyik legsikeresebb vállalkozása egy monstrumná nőtt, és azóta "leomlott" állami építőipari vállalatnak, hiszen először vették igazán figyelembe a családi élet humán vonatkozásait a házgyári építkezésben.

Alig száz évvel ezelőtt a "tanítók a szülők voltak",⁹ hiszen a család egyik fontos közös tevékenysége a termelés volt, aminek fogásait a gyermekek a részvételen keresztül sajátították el. A technikai haladás később olyan szakismereteket követelt, amelyeket már nem tudott nyújtani a család, s így a nevelő-oktató funkció elkülönült. Ugyanakkor korunk új jelensége a tanulási idő meghosszabbodása, ami azzal jár, hogy a gyermek később kerül ki a szülői gondoskodás köréből, tehát a családi tartózkodása meghosszabbodik. Ilyen

⁸ Hoffmann István: l.m. 20. p.

⁹ Jiri Musil: l.m. 151. p.

ellentmondásos vagy viszonylagos a család és a társadalom között megosztott gyermeknevelési feladat.¹⁰

A volt európai szocialista országok úgy vélekedtek, hogy a gyermeknevelésből a társadalom egyre nagyobb feladatokat vállal át. Nem szükséges olyan lakások építése, amelyek a felnövekvő, még nem önálló, szakmát vagy hivatást tanuló gyermekek és szüleik számára hosszabb időre szolgálnak, hanem helyettük diákotthonokat, egyetemi kollégiumokat stb. kell építeni. Az idők folyamán aztán nyilvánvalóvá vált, hogy még a legjobban kiépített társadalmi intézményhálózat mellett is indokolt a lakások méretének és a szobák számának növelése.¹¹

Az élet fontos eseményei, mint a születés, a halál és a betegség bizonyos értelemben kikerültek ugyan a családi szférából és a feladat fő részét a társadalom látja el.¹² Megmaradt azonban családfunkciónak is, sőt erősödött sok feladat ellátásának az igénye, akár a betegség utáni ápolás, akár a gondoskodás az öregekről, amivel az építészeknek a lakások tervezésénél számolniuk kell. A lakásnak alkalmasnak kell lennie arra, hogy a család lehetőleg minden funkcióját viszonylag zavartalanul gyakorolhassa.

A lakásszociológusok nem újkeletű igénye, hogy a lakások belső terét közös és egyéni helyiségekre osszák.

A lakás, mint a családi élet szervezésének, funkciói gyakorlásának színtere komplex módon kapcsolódik számtalan külső és látszólag ettől független körülményhez. Életünket át- és átszővi lakáshelyzetünk milyensége, és bármilyen egyéni vagy tipikusnak tűnő jelenséget vizsgálunk is, előbb-utóbb a lakásba ütközünk.

A család funkcióinak változásával együtt jár a lakás pihenést, felüdülést, a munka utáni regenerálódást biztosító szerepe.

Az ipari fejlődéssel két alapvető változás zajlik le a családban. Uralkodóvá válik a család felnőtt nő tagjainak is a továbbtanulása vagy házon kívüli munkavállalása, illetőleg a megnövekedett szabadidő kulturált eltöltésének szükségessége.¹³

Mindkét irányú változás hat a lakáson belüli életre. A nők keresővé válása még nem jelenti a férfakkal való azonos jogok és kötelességek gyakorlását. Jóllehet a társadalmi munkamegosztásba a nők a férfakkal közel azonos arányban kapcsolódtak be, az otthoni "munkamegosztás" változatlanul és többnyire egyszemélyes produkcióra korlátozódik. Nem szükséges vizsgálatok eredményeit idézni ahhoz, hogy elismerjük: az otthon gondja a nők vállán nyugszik. Változás persze van. A társadalom sokat tesz azért, hogy ez az egyoldalúság javuljon. A lakással kapcsolatosan ezért csak azt említjük meg, hogy a pihenésre, a regenerálódásra a nőknek is szükségük van. A nőknél a gazdasági emancipáció bizonyos fokán az az igény lép fel, hogy a szabadidőt is hasonló

¹⁰ Hoffmann Istvánné: I.m. 21. p.

¹¹ Uo. 22. p.

¹² Jiri Musil: I.m. 152. p.

¹³ Hoffmann Istvánné: I.m. 23. p.

módon használhassák fel, mint a férfiak, mégpedig vagy a férfiúi önállóság "sajátos női reprodukciójának formájában", vagy pedig bizonyos magasabb rendű szintézis formájában, mely utóbbi természetesen mindkét fél aktivitását feltételezi.¹⁴

A technika fejlődését nagyon gondosan kell mérlegetni a család szabadidő-tevékenysége szempontjából. Vannak hatások, amelyek az együtt töltött idő növekedése, és vannak, amelyek csökkenése irányában hatnak.

Az otthonnak mint a szabadidő-felhasználás színhelyének funkciója természetesen változik az életkorral és a családi ciklus fázisaival. A kapcsolat bonyolult és igen ellentétes irányokat mutat. Nem szabad ugyan jelentőségét eltúlozni, de az sem mellőzhető, hogy a lakások tervezésénél a családtagok együttes és elkülönült tevékenységéhez egyaránt lehetőséget kell biztosítani.

A családi élet szervezésében és funkcióiban az elmúlt évszázadok alatt sok minden megváltozott, ám a fogyasztás "ténye" átalakulva ugyan, de megmaradt. A háztartásokban folyó "átalakító" munkát, ami a megvásárolt termékek fogyaszthatóvá tételét, az elszennyeződött ruha tisztítását, a környezet tisztántartását, felújítását stb. jelenti, egyes szerzők pl. Svédországban évente 2.340 millió munkaóra igényűnek becsülik, amíg a svéd ipar ugyanabban az évben 1.290 millió munkaórát használt fel.

A korábbi évek elképzelései, hogy a szolgáltatások a családok fogyasztási feladatait előbb-utóbb szinte teljes mértékben képesek átvenni, ma már valóságosan is szertefoszlottak. Nemcsak az anyagi korlátok képezik ennek akadályát, hanem az is, hogy a családok számára különböző mennyiségű anyagi javak állnak rendelkezésre és eltérő igényeik vannak. Ma már tudjuk, hogy nem építhetők olyan lakások, amelyekben nincs tárolótér, olyanok sem, amelyekben a konyháknak nincs ablaka, de olyan nagyobb lélekszámot befogadó új házcsoporthoz sem, amelyekhez nem terveznek üzleteket, szolgáltatóházakat és közös szabadidő-tevékenységet lehetővé tevő intézményeket, például mozit, sportpályát, könyvtárat stb.

Az otthon jelentőségét növeli a külső kapcsolatok átalakulása. Ennek egyik következménye az időhiány és a társasági kapcsolatok módosulása. A baráti kapcsolatok iránti igényt érezhetjük és ezt a család léte vagy nem léte bizony erősen motiválhatja. A gyermek szocializációjában az otthon meghatározó szerepet játszik, érzelmi fejlődésében a családnak hallatlanul nagy szerepe van.

Az otthon a család életében, értékrendjében érdekesen alakul. Minél magasabb szintű és intenzívebb az egyén kapcsolata a társadalommal, annál fontosabbá válik számára az otthon. Otthonnak nevezhető lakásban ritkábban nőnek fel sérült lelkű gyermekek. A családi feladatok közös végzésével sajátítják el az életszervezést, az alkalmazkodást és a helytállást. A szociológusok a lakásszínvonallal, a lakáskultúrával kapcsolatos újabbkori növekvő igényeket éppen a család érzelmi funkciójának fontosabbá válásával magyarázzák. Ugyanakkor rámutatnak egy másik igen fontos tényezőre is, amely a család egyes tagjainak szabadabb viselkedési formáival kapcsolatos. A változás

¹⁴ Uo. 24. p.

mechanizmusának magyarázata, hogy "... a család intézményes funkcióinak gyengülése egyebek között azzal a következménnyel is jár, hogy a családtagok merev magatartása fellazul. Minden intézmény ugyanis – egyebek között – bizonyos mintája a másoktól, ebben az esetben a családtagoktól elvárt reakcióknak is. Ma a család életét inkább az adott család kultúrmintája irányítja, mint a közösség."¹⁵

Kétségtelen ugyanis, hogy a patriarchális családban a férj, a feleség és a gyermekek szerepei sokkal pontosabban és szűkebben definiáltak voltak. A lakásszociológia szempontjából ennek a felismerésnek általános jelentősége van. Azt jelzi, hogy a család egyes tagjainak is szükségük van magánéletre, és hogy ez a szükséglet egyenlővé válik a családi közösség szükségletével, vagyis a családok lakásterület, lakásbeosztás, komfortosság stb. igényei az egyének szükségleteiből nem egyszerűen csak összeadódnak, hanem minőségileg is eltérnek egymástól, attól függően, hogy érzelmileg mennyire kötődnek egymáshoz, a családi együttélés valóságos közösséget jelent-e vagy csak formális egymás mellett élest.

Funkcionalisták a lakás és a család kapcsolatáról

A lakás és a család kapcsolatainak megismerésére koncentrált, különösen az évszázadunk huszas és harmincas éveiben kifejlődött építészeti funkcionális elmélet. Ösztönzést jelentettek ebben az irányban az üzem- és a munkaszociológia területén tett első lépések is. "Nem kétséges ugyanis, hogy a lakásmód és a munka is olyan tevékenység, amelyet tanulmányozhatunk úgy is mint külső feltételeket, és úgy is mint a társadalmi csoportok struktúrája és a kultúrminták által formált társadalmi folyamatot. További analógia a lakás és a munka között az, hogy mindkettőt az élet kinetikus formájaként bizonyos célra irányuló, ismétlődő cselekvések összességeként foghatjuk fel" – vallja Jiri Musil.¹⁶

A lakást tehát mint "üzemet", vagy mint tevékenységek összességét kezdték vizsgálni. A funkcionalisták nagyobb része a különböző használati objektumok funkcióit – függetlenül attól, hogy egész városokról vagy lakásokról, illetve konyhaberendezésről volt-e szó – már a harmincas években nagyon tágra értelmezték. Nem korlátozódtak a túlnyomó részben biológiai funkciókra, mint ahogyan azt kezdetben pl. a funkcionalizmus nagy teoretikusa, Walter Gropius tette, hanem a lakást, a várost, vagy akár a bűtorzatot és az egyéb anyagi használati tárgyakat szociológiai kontextusban is vizsgálták. Karel Honzik pl. az életstílusról írt könyvében összesen nyolc követelményt sorolt fel azzal, hogy ezeket a követelményeket teljesítenie kell minden egyes használati tárgynak:

- a) a társadalmi-gazdasági követelmények (az, hogy a dologra szükség legyen);
- b) az éghajlatra és a térre vonatkozó követelmények;

¹⁵ Uo. 25. p.

¹⁶ Jiri Musil: l.m. 15. p.

- c) üzemi/üzemeltetési követelmények;
- d) követelmények azokkal az anyagokkal szemben, amelyekből a tárgyakat előállították;
- e) a technika és a tárgyak előállítása által támasztott követelmények;
- f) a forma;
- g) a használati tárgy kombinációja a képzőművészettel;
- h) a kompozíció harmóniája.

Kifejezetten szociológiai jellegű momentumokat vitt a funkcionalizmusba például Karel Teige. Nem elégedett meg azzal, hogy a lakásmódot a kulturális és a pszichológiai determinánsoktól független, elvont funkciók összességeként elemezze. Szerinte mindennemű építészeti mű az adott épületben megvalósuló élet, egyéni és termelési folyamatok ("gyár") megszervezése, azonban ezeket a folyamatokat az határozza meg és módosítja, amit az építészet társadalmi tartalmának nevezünk.

"A bérházban vagy a családi házban levő lakás társadalmi tartalma a patriarchális polgári család és annak háztartása... A lakás a család fejlődésében kialakult történeti állapotnak, a népeség rétegződésének, valamint az uralkodó ideológiának (jogrendszer, erkölcs, esztétika) és a pszichológiának (tulajdoni érzések, a családi tűzhely melege, a reprezentálás vágya stb.) az eredője... A lakásmódot és a várost úgy kell felfognunk, mint emberek között fennálló bizonyos kapcsolatok összességét és eredményét, amelyben az építészeti forma ezeknek a viszonyoknak van alárendelve.¹⁷

Teige J. "A legkisebb lakás" című, még ma is sok érdekes gondolatot tartalmazó könyvében (1947. Prága) egy eszmefuttatást közöl "a lakásüzem és a lakás belső forgalmá"-ról, a lakás lakóinak időbeosztásáról, időrendjéről.

Teige meg volt győződve arról, hogy a lakás egyre kevesebb funkciót tölt be, mivel úgy vélte, hogy ezzel párhuzamosan szűkül a család funkcióinak köre is, arra a következtetésre jutott, hogy a jövő lakásformája a kollektív ház lesz. Ez az ő szemében tökéletes "lakásgyár", emberek lakását lehetővé tevő nagyvállalat, társadalmi szervezet, amely lakásszolgáltatást nyújt a nagy tömegeknek. Ennek csíráját a szállodában látta.

Minden egyes város, minden olyan tér, amelyet emberek vagy embercsoportok használnak, Teige szerint annak a társadalomnak az "írása", amelyet szolgál. A lakás ebben a felfogásban társadalmi és emellett még kulturális szimbólum, illetőleg forma is.

Svend Riemer — aki 1943-ban kidolgozta az otthonhoz való alkalmazkodás szociológiai elméletét — felfogása szerint az, hogy valaki lakásban lakik, tulajdonképpen alkalmazkodási folyamat. Korunk családjának alkalmazkodni kell szokásaiban, életvitelében, magánéletében lakásának fizikai tulajdonságaihoz. A lakás, az otthon anyagi tulajdonságai befolyásolhatják a családi szolidaritást és az embernek azt a szükségletét is, hogy családi otthonán kívül intézményeket vegyen igénybe. A lakásmódban összetetalákoznak az építész

¹⁷ Ambroz J.: "Pružumí socialních pomeru duchodcu — A nyugdíjasok szociális viszonyainak vizsgálata. Sborník Vyzkumneho ústavu socialního zabezpečení, Prága, 7. sz.

céljai a család társadalmi funkcióival. Az építésznek mindennek előtt a követelmények alábbi három kategóriáját kell egymással összehangolni véleménye szerint:

1. a magánélet és a térigények;
2. az egyes helyiségek elkülönítettsége és közelsége;
3. a felszereltség szemben az összterülettel.

Az első esetben a hangsúly a lakás területének bizonyos számú helyiségre való felosztásán van, a másikkban az egyes helyiségek "szomszédságának" meghatározásán, a harmadikban pedig a területtel szemben támasztott igények és a lakás felszereltségével szembeni igények kölcsönös kiegyensúlyozásán.

Azok az igények, amelyeket az emberek lakásukkal, a lakáshasználat módjával szemben támasztanak, Riemer szerint kétféle tényezőtől függnek: egyfelől időbeli tényezőktől, másfelől pedig a család összetételétől és fajtájától. Időtényezőkön egyrészt a családi tevékenység napi, heti és idényszerű ritmusát értette, másrészt pedig az eltéréseket a mindennapos lakáshasználat és a lakásban lejátszódó rendkívüli események (családi ünnepek stb.) között. Az időtényezők csoportjába sorolta még a hosszú távú társadalmi változásokat is pl. azt a fejlődést, amelynek során bizonyos tevékenységek a lakásban összpontosulnak, vagy megfordítva, bizonyos tevékenységek a lakásból kikerülnek.

A lakással szemben támasztott igények egészen lényegesen változnak aszerint, ahogyan változások következnek be maguknak a háztartásoknak az összetételében. Ilyenek különösen: a családi élet ciklusai, a család társadalmi státusa, a lakásban lakó személyek egyéni tulajdonságai (Riemer ezt azzal példázza, hogy a neuraszténikusok, a neurózisban szenvedők és az érzékeny emberek a szokásosnál nagyobb mértékben igénylik az egyedüllétet).

A lakással kapcsolatos szükségletek viszonylagosak és állandóan változnak. Az építésznek természetesen ennek ellenére is arra kell törekednie, hogy megtalálja az adott időben legmegfelelőbb lakásformákat, vagyis azt a formát, amelyet egyrészt a funkcionális hibák és hiányosságok minimuma, másrészt pedig a maximálisan gazdaságos lakásépítés és háztartásviteli lehetőségek jellemeznek.

Valamivel később Irwing Rosow finomította a diszfunkció fogalmát a lakásmód vonatkozásában. A diszfunkciót a lakás zavartalan használatának és lakhatóságának ellenpólusaként határozza meg. Ebben az összefüggésben még a frusztráció fogalmát is használja, amennyiben "a lakás által kiváltott frusztráció"-ról beszél. A lakásszociológiai elemzés szerinte sok információra tesz szert a helyiségek és a lakásfelszerelés ún. nem rendeltetésszerű használatának vizsgálatával is. A család összetételében a családi életciklusban bekövetkező változások, valamint a különböző társadalmi csoportok életmódja között fennálló különbségek véleménye szerint is lehetetlenné teszik, hogy a tömeges lakásépítésben figyelembe vegyék az egyéni preferenciákat.

A lakástervezésben szükségszerűen bizonyos standardok érvényesülnek (tipizálás). Rosow hangsúlyozta azt is, hogy az egyedüllétre vonatkozó igények a társadalmi rétegektől is függenek. Ezt a megállapítást empirikusan is igazolták.

F. Stuart Chapin kimutatta, hogy azoknál a családoknál, amelyek elköltözésük előtt nem kielégítő lakásviszonyok között éltek, az átköltözés jobb lakásokba — társadalmi részvételük fokozódására, társadalmi helyzetük megjavulására és célszerűbb lakáshasználatra is vezetett.

A háború utáni időszakban a lakásszociológia keretében új kutatási irányokat megalapító — és éppen a lakás és a háztartás viszonyát vizsgáló — művek közé sorolható: D. Chapman *The Home and Social Status* (Az otthon és a társadalmi státus, London, 1955.). Chapman a háború utáni első években lefolytatott kutatómunkára támaszkodva tisztázta a társadalmi státus jelentőségét a lakásmód szempontjából. Könyve az új metodológiai szempontokon kívül még további, napjainkban is érdekes felismeréseket tár fel, pl. arról, hogy az angol lakások nem alkalmazkodnak kielégítően az iskolás korban levő gyermekek szükségleteihez. Az ilyen korú gyermekek igényei sokszor háttérbe szorulnak a felnőttek vagy a legkisebb gyermekek, a csecsemők igényeivel szemben.

A lakásrendszerek

A lakásrendszerek szervesen beletartoznak azokba a szélesebb keretüket alkotó gazdasági rendszerekbe, amelyek meghatározzák a lakástulajdon fajtáit, valamint a végrehajtó hatalom intézményeit és illetékes szerveit. A gazdasági rendszerek határozzák meg továbbá a lakások közgazdasági jellegét, vagyis azt is, hogy a lakás az áruk vagy a társadalmi szolgáltatások kategóriájába tartozik-e, vagy pedig e két közgazdasági kategória különböző átmeneti formáinak egyikeként jelenik meg.

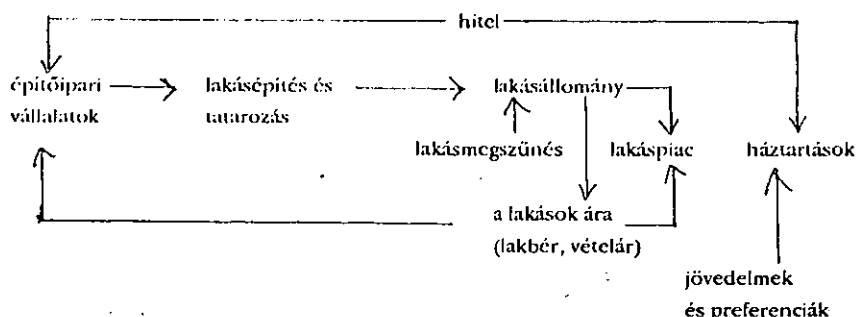
Piaci modell — a teljes mértékben piacgazdasági elveken felépülő lakásrendszer intézményes modellje. E modellben a szükséges lakások számát és minőségét a kínálat és a kereslet törvényszerűségei határozzák meg. Itt minden egyes háztartásnak olyan lakása van, amelyet megengedhet magának. A lakáspiacot sem közvetlenül, sem közvetve nem befolyásolja az állam vagy más közintézmény.

A lakbéreket senki sem szabályozza és nem is ellenőrzi. A lakást semmiféle formában nem szubvencionálják, a lakáscsökkentést nem ösztönzi az állam vagy más közintézmény sem kölcsönnyújtással, sem ingyenes juttatás formájában. A beruházók vagy magánszemélyek, vagy pedig lakáscsökkentéssel foglalkozó magáncégek. Sem az állam, sem más közület nem épít új lakásokat.

A szabályozó feladatot a háztartások és a vállalkozók közötti kapcsolat síkján a piac látja el, mégpedig a lakások árának útján, amely vagy lakbérben, vagy a lakás vételárában jut kifejezésre. Fontos elemet jelentenek a fogyasztók jövedelmei, mert ezek határozzák meg, hogy az emberek mennyit tudnak fizetni lakásukért. Nagy szerepet játszanak ebben a modellben az egyes családok

kívánságai is, mert ezek befolyásolják a keresletet, különösen a lakások fajtáját és minőségét illetően.

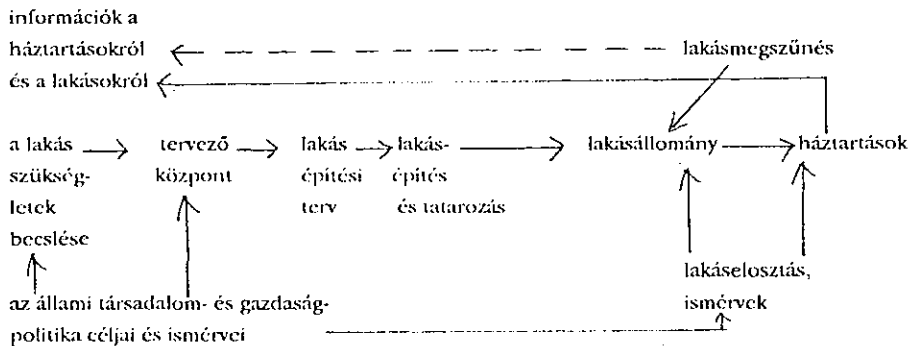
A tiszta piaczgazdasági lakásrendszer modellje¹⁸

A tiszta piaci modell ellenpólusa az a rendszer, amelyben a lakás társadalmi szolgáltatás, ahol tehát a lakás sem bérletnek, sem adásvételnek nem tárgya. A lakásokat itt elosztják, illetőleg juttatják, vagyis a lakók azokat "ingyen" kapják. Ebben a modellben az állam vagy más közjogi testület felelős azért, hogy az embereknek lakásuk, hajlékuk legyen. A lakások az állam vagy más közintézmények tulajdonában vannak. Ugyancsak az állam, vagy más közintézmény építi fel és kezeli őket. Az, hogy az állam felelős a lakásellátásért, azt jelenti, hogy minden egyes háztartásnak joga van lakásra, és hogy az állam ezeket a lakásokat szociális, esetleg más olyan ismérvek szerint juttatja, amelyek az össztársadalmi érdekek meghatározott felfogásából következnek. A lakáselosztás ismérvek alapján megy végbe, mint amilyen pl. az egy helyiségre jutó személyek száma, a lakóterület egy személyre jutó nagysága négyzetméterekben kifejezve stb. A lakásépítés nem a lakáskeresletben végbement változások következménye, hanem szerves része a népesség lakásszükségleteinek becslésen alapuló országos tervezésnek.

A lakásszükségletek becslése összefügg a lakásállomány elosztásánál alkalmazott ismérvekkel. A lakásépítés és a lakások juttatása csupán két oldala ugyanannak a társadalmi mechanizmusnak. Az egyéni preferenciáknak ebben a modellben nincs helyük (az állami lakásgazdálkodási modell). A háztartások és a beruházók közötti kapcsolatot szabályozza a központi tervező szerv, amely a normatív lakásszükségletek becslése alapján meghatározza a lakásügyi beruházásokat.

¹⁸ Jiri Musil: l.m. 41. p.

Ezek a tiszta modellek a valóságban egyáltalán nem fordulnak elő. Leggyakrabban a egyes lakásrendszerek különböző típusaival találkozunk. Egyesek közülük kisebb-nagyobb súllyal inkább a piactgazdasági szempontot, mások pedig az igazgatási szempontot hangsúlyozzák.

Annak, hogy a két rendszer közül tiszta formájában egyik sem létezik, megvannak a maga tárgyi okai. Nézzük meg, miért nem valósul meg a tiszta árumodell.

A lakás sok vonatkozásban különbözik az egyéb áruajtáktól. Először is a lakások — a háztartások egyéb kiadásaival összehasonlítva — rendkívül drágák. A lakások árát kedvezőtlenül befolyásolja az is, hogy a lakások bérbeadásával elért nyereségek viszonylag kisebbek és hosszabb időszakra osztódnak el, mint azok a nyereségek, amelyekre az tehet szert, aki tőkéjét a gazdaság más területein fekteti be.

A lakásépítési ráfordítások nagysága és a lakásminőség állandó javulása folytán kialakul a lakások második fontos közgazdasági jellemzője, tulajdonsága. A lakások olyan beruházásoknak minősülnek, amelyeknek nagyon hosszú ideig kell kitartaniuk. A lakás élettartama a leghosszabb az összes tartós használati cikkek között.

A lakásoknak és a lakásállománynak a további tulajdonsága, hogy azt — tekintettel a hosszú élettartamra — állandóan karban kell tartani, esetleg korszerűsíteni is kell.

Mindez azzal a következménnyel jár, hogy a lakáshasználat drága, mégpedig függetlenül attól, hogy bérlakásról, vásárolt lakásról, vagy olyan lakásról van-e szó, amelynél az ellenérték-nyújtás más formája érvényesül. Az állami beavatkozás a lakások területén — szociológiai szempontból nézve — annak következménye, hogy minden társadalomnak vannak bizonyos normái arról, hogy milyenek a megfelelő lakásmóddal szemben fennálló minimális igények. A piaci mechanizmus oda vezetne, hogy a népesség bizonyos részének olyan lakásokban kellene laknia, amelyek nem érik el ezeknek a normáknak a

¹⁹ Uo. 43. p.

színvonalát. Konfliktusról van tehát szó, egyfelől a jövedelemelosztásra és a lakás költségeire ható gazdasági mechanizmusok, másfelől pedig a szociális normák között.

A piaci elv működésének előfeltétele az, hogy a kereslet és a kínálat rugalmassága hozzávetőlegesen egyforma legyen. A piacon jelentkező üres lakások kínálata rugalmatlan. A lakáskínálatnak ez a reá olyannyira jellemző és azt a többi szükségleti cikk rugalmas kínálatától megkülönböztető rugalmatlansága szemben áll a keresletben végbemenő gyors változásokkal.

Tekintettel arra, hogy a szociálpolitika és az alacsony jövedelmű népcsoportok érdekeit képviselő pártok nyomása erősebb azoknál a hangoknál, amelyek sértetlenül fenn akarják tartani a piaci mechanizmusokat, az állam arra is kényszerül, hogy beavatkozzék a lakáspiacba. Ennek a beavatkozásnak többféle formája ismeretes. Különösen:

a) a beruházóknak nyújtott közvetlen és közvetett támogatás különböző formái (pl. előnyösebb feltételek hosszú lejáratú hitelek igénybevétele esetén, adókedvezmények, a haladóbb építkezési technológiák támogatása, a telekspekuláció korlátozása, tatarozási hozzájárulások);

b) a közvetlen beavatkozások a lakáspiac alakulásába, különösen az ún. lakbérellenőrzés (szabályozás) bevezetése;

c) közvetett beavatkozások a lakáspiac alakulásába, azzal, hogy az állam hozzájárulásokkal vagy engedményekkel csökkenti bizonyos társadalmi kategóriák lakbérterheit, amivel egyúttal növeli vásárlókéességüket is.²⁰

A lakásszükségletek

A lakásszükséglet fogalma mind a gyakorlati lakáspolitikában, mind pedig a lakáskérdéssel foglalkozó elméleti tanulmányokban egyaránt az egyik leggyakrabban használt kifejezés.

Az általános szociológiai szükségletelmélet figyelme Jiri *Musil* szerint főleg e két területre irányul:²¹

1. A szükségletek determináltságára: arra, hogy a különböző szociológiai változók – mint az életkor, a családi élet ciklusa, a képzettség, a társadalmi réteg, a kulturális értékek hierarchiája, a társadalom vélekedéseivel szemben megnyilvánuló konformitás, a fogyasztás bizonyos formáinak státusképző jelentősége – milyen módon és mértékben határozzák meg a szükségleteket.

2. A szükségletkielégítés intézményes formáira, arra, hogy az egyes társadalmak milyen intézményeket alakítottak ki az egyéni különbségek ellenére is egészben véve egymáshoz hasonló emberi szükségletek kielégítése céljából.

Az áru-, illetve piacgazdasági rendszerrel jellemzett társadalmakban különbséget kell tennünk:

a) szükséglet,

²⁰ Uo. 46. p.

²¹ Uo. 58. p.

- b) kívánság és
- c) kereslet között,

A szükséglet normatív fogalom és rendszerint azt fejezi ki, milyen a minimális igény bizonyos áruajtával kapcsolatban.

A kereslet (vagy pontosabban: a fizetőképes kereslet) a fogyasztónak az a képessége, hogy bizonyos áruért vagy szolgáltatásért meg tudja fizetni annak a piacon kialakult árát.

A lakáskérdéssel foglalkozó elméletek különbséget tettek szubjektív és objektív lakásszükséglet között, amely megkülönböztetésből sok megtévesztés adódott. A félreértések kiküszöbölése érdekében vezették be az ún. normatív lakásszükségletek fogalmát.

A *normatív lakásszükséglet* fogalom alatt értjük "azoknak a lakásoknak vagy más lakásra szolgáló objektumoknak a számát, amelyeket fel kell építeni vagy tatarozni kell ahhoz, hogy bizonyos idő alatt olyan lakásviszonyok alakuljanak ki, amelyek megfelelnek bizonyos elfogadott nemzetközi normáknak, mégpedig azoknak a lakásoknak a számával növelve, amelyeket azért kell felépíteni vagy tatarozni, hogy a lakásfeltételek bizonyos meghatározott ideig továbbra is a normáknak megfelelő szinten maradjanak".²²

A lakáskereslet olyan lakásmódra vonatkozik, amelyért az emberek tudnak és hajlandók is fizetni. Olyan kívánságoknak a kifejeződése, amelyek mögött ott áll a kielégítés gazdasági lehetősége. Az új vagy jobb lakást kívánó háztartásoknak nem kell a szociális normák értelmében igényjogosultaknak lenniük, nem kell, hogy szükségletük legyen, csak azt akarják, hogy jobb, esetleg nagyobb vagy jobban felszerelt vagy kedvezőbb fekvésű stb. lakásban lakjanak.

Amennyiben megvan a lehetőségük arra, hogy ilyen lakást vásároljanak vagy béreljenek, hatékony keresletet képviselnek a piacon. A másik oldalon azok a háztartások, amelyek zsúfolt lakásokban vagy esetleg egy lakásban más háztartással közösen, társbérletben laknak, de nem rendelkeznek olyan pénzeszközökkel, hogy a jobb vagy az önálló lakást meg tudnák fizetni, nem jelentenek lakáskeresletet. Nem képviselnek lakáskeresletet természetesen abban az esetben sem, ha elég pénzük van ugyan ahhoz, hogy jobb lakásra tegyenek szert, de nem törekszenek erre és így a lakáspiacon sem jelennek meg.

A *háztartás fogalmi meghatározása* még nehezebb, mint a lakásé. Az ENSZ ajánlásában hangsúlyozta, hogy a magánháztartást:

1. azok a személyek alkotják, akik közösen lakják az egész lakást, vagy annak egyik részét;
2. azok a személyek, akik a fő étkezéseket együttesen (egy asztalnál) költik el, és közösen gondoskodnak alapvető életszükségeik kielégítéséről. Még ezek az ajánlások sem zárnak azonban ki számos különbséget és nem zárják ki azt sem, hogy az egyes országokban különböző módon vegyék számításba a rokonokat, az albérlőket stb. Így pl. egyes európai országokban az önálló családot és az albérlőt két háztartásnak tekintik, más országokban egy

²² Methods of Estimating Housing Needs — A lakásszükséglet becsülésének módszerei, United Nations, 1967.

háztartásnak. Az európai országok többsége a háztartás fogalmi meghatározásánál inkább a háztartásnak mint gazdasági egységnek rendeltetéséből indul ki. Vannak azonban olyan országok, amelyekben az a döntő, milyen biológiai és gazdasági kapcsolatban állnak a lakásban lakó személyek a fő lakáshasználóval (pl. Csehszlovákia). Azt, hogy a háztartás definíciójának szükségszerűen eltérőnek kell lennie, azonnal megértjük, ha elgondolkozunk pl. afölött, milyen nagy különbség van a fejlett ipari országok kis nukleáris családjá és a túlnyomólag mezőgazdasági, iparilag fejletlen országok nagyobb családjá között. A háztartás fogalmi tartalmának mind az egyik, mind a másik esetben másnak kell lennie.

A lakás és a háztartás fogalmának objektív és általánosan elfogadható, használható definíciójával kapcsolatos nehézségek azonban csak elenyészőek azokkal az akadályokkal összehasonlítva, amelyekkel akkor találjuk szembe magunkat, ha meg akarjuk határozni a lakásínség méréséhez szükséges ismérveket és normákat. Ezek a normák rendszerint azt határozzák meg, mikor tekinthetők a lakások túlszűfoltaknak, milyen esetekben mondható még elviselhetőnek több háztartás együttélése a lakásban, milyen háztartás-kombinációk, milyen rokonok vagy nem rokonok lakhatnak együtt, vajon több család közös lakása a családi házakban, vagy a mezőgazdasági településeken "természetesebb-e", mint az együttlakás a bérlakásokban. Meghatározzák továbbá azt is, mennyi üres tartaléklakásra van szükség ahhoz, hogy a lakáspiac működhessen és hogy a háztartások költözködhessenek.²³

A család struktúrája és funkciói

Az a tény, hogy az emberi lakás mindig a társadalom "tükré" volt és ma is az, a legszemléletesebben talán a lakás anyagi elrendezése és a család – esetleg a lakóhelyi csoportok – struktúrája, valamint funkciói közötti viszonyban nyilvánul meg.

A család és a lakás között a különböző civilizációkban különböző kapcsolatok alakulnak ki. Jiri Musil szerint a család úgy van a lakással, mint az emberi test a ruhával.²⁴ A makrotársadalmi tényezők többsége a családon keresztül, vagyis annak struktúrája és funkciói útján hat a lakások és a lakóházak kialakítására. Ez formálja legerősebben a lakás alapvető tulajdonságait.

Az egyszerűbb civilizációk társadalmi és kulturális viszonyainak eltérő jellege lehetővé teszi, hogy objektív képet kapjunk ezekről az összefüggésekről. Így pl. az egyes hajlékok, konyhók térbeli elrendezése összhangban áll a többnyire valamiféle nagyobb családot alkotó helyi csoportok szerkezetével. Az Indokínában szokásos ún. "hosszú ház" olykor az egész község közös hajléka, és a házaspároknak abban csak kis fülkéjük van. Más esetben külön laknak a nők és külön a férfiak vagy a házaspárok stb.

²³ Jiri Musil: l.m. 76. p.

²⁴ Uo. 146. p.

A *struktúra* alatt a következőket értjük:

1. a család típusát a domináns funkcionális kapcsolat szempontjából, pl. a háztartási kapcsolaton alapuló nukleáris család, vagy a rokonsági kapcsolatokon felépülő nagyobb család;
2. a házasság típusát – többnejűség, egynejűség;
3. a család típusát az egyes családtagok domináns pozíciójának szempontjából;
4. a család típusát aszerint, hogy az újonnan alapított család lakóhelyének kiválasztásában milyen szabályszerűség nyilvánul meg;
5. a közösségi kapcsolatok elrendezését a családban és a szerepek szerinti struktúrát;
6. a család kapcsolatainak elrendezését a társadalom "egyéb" elemei szempontjából, pl. zárt vagy nyitott jelleg.

A városi iparosodott társadalmak feltételeihez alkalmazkodó nukleáris család a társadalmi kapcsolatok és szerepek olyan rendszerét alakította ki, amelyben a családi szolidaritás elemeinek fenntartása mellett is differenciálódnak az érdeklődési irányok, az ízlések, az érzelmi reakciók stb. – ami azután a tevékenységek nagyfokú változatosságában nyilvánul meg –, ez szükségszerűen az alaprajzok differenciálódását és további, a lakások területméreteire vonatkozó igények növekedését jelenti. A belső családi kapcsolatoknak ez a struktúrája a műveltebb rétegekre, a szellemi dolgozókra, a fiatalok és a városlakók családjaira tipikus.

A család struktúráján kívül determinánsai a lakások formáinak a *családok funkciói* és a funkciók változásai is.

Valamikor a család harci csoport is volt. A fejlődés során ez a funkciója azonban védelmi funkcióvá változott át, különös figyelemmel a gyermekek, a nők és az öregek védelmére. Olykor nem ébredünk tudatára annak, hogy az idős emberek "társadalombiztosítása" nem régi keletű.

A család egyes társadalmakban számos vallási funkciót is teljesített. A családtagok együttesen vettek részt az istentiszteleteken (miséken), ami még ma is családi jelleg. A családon belüli vallásos élet azonban ma már sokat veszített jelentőségéből, még azoknál a családoknál is, akik bizonyos felekezethez tartozónak vallják magukat. Ezek a megjegyzések főleg a keresztény országokra vonatkoznak. A család vallási funkciójának gyengülése egyúttal a család közös életének gyengülését is jelenti, sőt egyes esetekben a lakás berendezésének megváltozásával, a bútorzat átrendezésével stb. is jár.

Az sem volt még túlságosan régen, hogy a "tanítók a szülők voltak". Amikor egyrészt az ipar, másrészt pedig az iparosodott társadalmak szervezetei olyan képzettséget (műveltséget, szakképzettséget) követeltek meg, amelyet a család már nem tudott nyújtani, a nevelő-oktató funkció különvált a családtól.

A múltban a család volt az a hely is, ahol végbementek az élet legfontosabb eseményei: az emberek otthon születtek és otthon is haltak meg. A beteg családtagok ellátásának és ápolásának terhe szintén a család vállán nyugodott. A ma oly gyakran igénybe vett szülőotthonok és kórházak civilizációnknak és kultúránknak egészen új elemei.

A rekreációs funkcionál is egyidejűleg kétféle fejlődési irányzat nyilvánul meg napjainkban. Az egyik oldalon a funkció erősödése, a másik oldalon pedig gyengülése. Amikor a család rekreációs funkciójáról beszélünk, azokra a tevékenységekre gondolunk, amelyeket a család szabad idejében közösen folytat. Ebből a szempontból a családtagok helyzetének megváltozása, valamint társadalmi szerepeik módosulása nagyon bonyolult módon vetül rá a rekreációs funkciókra.

Ami az ifjúságot illeti, ma inkább bizonyos centrifugális tendenciák és a családon kívüli rekreációs tevékenységek fokozott vonzerejének vagyunk tanúi. A gyermekek helyzete a családi közösségben megjavult, szintén alakul egy ifjúsági szubkultúra, valamint a szabadidő eltöltésének üzleti alapokon irányító, orientáló szervezetek működése is.

Az otthonnak, mint a rekreációs tevékenységek színhelyének funkciója természetesen változik az életkorral és a családi ciklus fázisaival is. A család rekreációs funkciói átalakulnak és egyúttal kiterjednek a családon és az otthonon kívülre is.

A családon kívüli kapcsolatok elszemélytelenedése növeli az otthonos környezet és az intim, meghitt barátság iránti szükségletet. A ma előforduló elsődleges csoportok közül ezt a szükségletet – bizonyos kivételektől eltekintve (fiatalok vallásos csoportjai, kivételesen és többnyire csak rövid időre a munkacsoportok) – egyedül a család elégítheti ki. Az otthon annak ellenére sem veszítette el vonzerejét, sem pedig azt a képességét, hogy a család tagjainak mély érzelmi kielégülést nyújtson, hogy ma már nincs védelmi funkciója. Az otthonokban kialakuló emberi kapcsolatok intenzitása nagy mértékben pótolhatja azt, hogy egyes családi funkciók leszűkültek vagy pedig áttevődtek a családon kívülre. Ugyanakkor itt nemcsak a házastársi kapcsolatokról van szó, hanem a szülők és gyermekek kapcsolatairól is. Ez már csak abból a pusztán tényből is következik, hogy a családokban csökkent a gyermekek száma. A családon belül uralkodó ilyen feltételek mellett a család értékrendjében más helyre kerül az otthon, az a lakás, amelyben a család él. A lakás és a lakásstandard kulturális jelentőségének fokozódása és növekedése megmagyarázhatatlan volna a mai család érzelmi funkciójával szemben fennálló igények növekedése nélkül. Az otthon jószerint az alapvető családi funkciók magasabb szintre emelkedésének szimbólumává válik.

A család intézményes támogatásának gyengülése a család egyes védelmi és gazdasági funkcióinak korlátozódásával függ össze.²⁵ A családnak pl. már nincs sem vagyoni, sem jogi szempontból olyan jelentősége, mint eredetileg volt, s egyre inkább megszűnik kizárólagosan felelős lenni a nevelésért és szociális gondozásért is. Mindez fokozza a családtagok viselkedésének variabilitását családjukon belül. Ennek a változásnak a mechanizmusát nem nehéz megmagyaráznunk. A család intézményes funkcióinak gyengülése egyebek között azzal a következménnyel is jár, hogy a családtagok merev magatartása fellazul.

²⁵ Clifford Kirkpatrick: *The Family as Process and Institution* (A család mint folyamat és intézmény), New York, 1963.

Minden intézmény ugyanis egyebek között bizonyos mintája a másoktól, ebben az esetben a családtagoktól elvárt reagálásoknak is. Ma a családok életét inkább az adott család kultúrmintája irányítja, mint a közösségé. A családok életmódjukban, életstílusukban különböznek egymástól, és ezen túlmenően szabaddá válnak az egyes családtagok viselkedésmintái is, amit az individualizálódás kifejezéssel szoktunk jelölni. Annak, hogy hogyan legyen valaki valamilyen család tagja, több módja van, mint a múltban. A szerepek a családon belül bizonytalanabbak, és nincsenek sem pontosan definiálva, sem pedig determinálva. Kétségtelen, hogy a patriarchális családban a férj, a feleség és a gyermekek szerepei sokkal pontosabban és szűkebben voltak definiálva. A szociológiai szempontból ennek az a jelentősége, hogy a család egyes tagjainak is szükségük van magánéletre, és hogy ez a szükséglet egyenértékűvé válik a családi közösség szükségletével.

A lakáskérdés társadalmasítása

Érdekes kettősség érzékelhető a család és a lakásügy alakulásában. Addig, amíg a család esetében az individualizálódás vonásai erősödnek (legalábbis a lakhely-lakás vonatkozásában) addig a lakásügy terén egyre terjedőbb a társadalmasítás eszménye.

A lakhely az emberi élet velejárója, mindenkit elkísér egész életén keresztül. Az egyéniség kialakulására, fejlődésére és munkájára nézve nem közömbös, hogy élete folyamán mikor, s milyen volt a lakhelye és milyen lakása volt, illetve van. Ha az egyén életében ilyen nagy jelentősége van a lakásnak, milyen hatalmas lehet akkor a lakáskérdés társadalmi jelentősége — szolt a társadalmasított lakásügy alapkérdése:

a) A lakás a pihenés helye. Csak az végezheti munkáját jól, hivatásszerűen, akinek lakása biztosítja a szükséges mindennapi felfrissülést, az egészséges testi és szellemi újjászületést.

b) A lakás az önművelés helye. Elnégyedni, gondolkodni, olvasni, tanulni és így alkotni elsősorban az tud, akinek mindehhez megfelelő lakása van.

c) A lakás a kultúra egyik legfontosabb kerete. Ha a lakás nem "otthon", hanem csak "szállás", nem sok mindennek van értelme. Minek akkor például a szép bútor, a függöny, a rádió, a TV, a könyvek... a képzőművészet és az iparművészet számos alkotása? Hová tennénk mindezeket, amelyeket megfelelő egységbe csak egy otthon tud befogadni?

d) A lakás a családalapítás és gyereknevelés alapfeltétele. Valamely nép kultúr színvonalát nem utolsó sorban lakásviszonyai, lakáskultúrája fejezi ki.

Az általánosan megfelelő lakáshelyzet tehát egyik igen fontos alapja a nyugodt családi életnek, a magasabb kulturális szintnek. A lakással szemben támasztott igényeket a jellegüknek megfelelően három csoportra osztották: általános, különleges és egyéni igények.²⁶

²⁶ A lakás, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1958., 40. p.

Az általános, illetve alapigények csoportjába sorolták mindazon igényeket, amelyek minden lakással szemben egyformán — tehát "a lakás"-sal szemben merülnek fel. Így bármelyik általános igény kielégítetlensége is már azt eredményezheti, hogy a helyiségcsoport nem fogadható el lakásnak. Nevezhetjük ezeket elsődleges, illetve alapigényeknek is, mert oly mértékben alapvetőek, hogy ezek maradéktalan kielégítése szinte feltétele a különleges, illetve egyéni igények teljesítésének.

Általános igény a lakással szemben, hogy:

1. Védelmet nyújtson az időjárás viszontagságaival (például hideg, meleg, hó, szél, eső), illetve az idegenekkel szemben.

2. A pihenés zavartalanságának feltételeit egyformán biztosítsa a lakásban lakó minden személy számára.

3. A tisztálkodás és a tisztántarthatóság kellő lehetőségét megadja.

4. A vendégfogadás, illetve társasági élet kellő színvonalú biztosítása mellett alakítsa ki a család minden tagja számára (a gyerekeknek is) az önmagában való foglalkozás (tanulás, olvasás, munka), az elvonulás lehetőségének építészeti feltételeit.

5. Az étel készítésének és elfogyasztásának az adott viszonyok között a legtökéletesebb feltételeit biztosítsa.

Elsősorban ezen elsődleges igények kielégítéséhez kell megkívánni minden lakástól a kellő hő- és hangszigetelő, valamint hőtároló képességet, a lezárhatóságot, a kellő számú és nagyságú szobák mellett a megfelelő gazdasági (minimum konyha + kamra) és egészségügyi (WC, mosdó-fürdő) helyiségeket stb.

A különleges igények azok, melyek az általános igényeken felül jelentkeznek. Azok az eltérő igények, melyeket a lakosság különböző rétegei (az egyes családok) más és más módon és fokon igényelnek. A lakással szemben fellépő különleges igények forrásai:

— *A családok eltérő nagysága és összetétele.* A lakásban lakók számának és egymáshoz való viszonyának igen eltérő esetei más és más igényeket jelentenek. Természetesen más a lakással szembeni igénye egy gyermektelen házaspárnak, mint egy hatgyermekes családnak. De más egy olyan hatgyermekes családcé, melyben hat egynemű gyerek van, mint egy olyané, ahol a gyerekek közül pl. négy fiú, kettő pedig lány. Vagy pl. egész más igényeket vet fel olyan eset, mikor az idős szülők is együtt laknak a családdal, egyazon lakásban stb.

— *A különböző foglalkozási ágak.* Lényegesen eltérő igényei vannak a lakással szemben a földművesnek, az ipari dolgozónak, vagy a különböző értelmiségi munkakörökben dolgozóknak (orvos, mérnök, szobrász, színész stb.).

Elemezhetők tehát azok a különleges lakásigények, amelyek az egyes család kategóriákra (családnagyságra, összetételre) és az egyes döntő foglalkozási ágakra jellemzők, s melyek a lakás kialakításánál nem mellőzhetők.

— *Egyéni igények.* Az általános, valamint a különleges igényeken felül a család egy-egy tagjának vagy csoportjának kedvteléséből adódó plusz igények a lakással szemben. Ilyen lehet pl. a kertészkedés, az otthoni fűrés-faragás, a

gyűjtögetés (könyvtár), a kísérletezés (rádió, televízió, labor), a sport valamilyen különleges otthon is üzhető formája (pl. asztalitenisz), a zenélés stb.

Tudnunk kell, hogy ha az általános igények közül bármelyik nem kerül kielégítésre, annak súlyos hátrányát nem bírja pótolni sem a különleges, sem az egyéni igények maradéktalan kielégítése. Pl. hiába alakítják ki egy négygyermekes bányásznak a lakását a foglalkozásának, családja összetételének, sőt esetlegesen egyéni kedvtelésének is a legmegfelelőbbben, ha ugyanakkor a lakás fűthetőségével télen baj van, vagy a főzés benne nem bonyolítható le. A különleges, valamint az egyéni igények tulajdonképpen az általános igények egyéni továbbfejlesztése, finomítása.

Az emberiség történelmének minden korszakában a lakásviszonyok visszatükrözték az adott kulturális és gazdasági helyzetet, valamint az adott technikai fejlettség mellett az uralkodó felfogást. A rabszolgatartó társadalomban a rabszolgatartó otthonával szemben a rabszolgák szállása nem sokban különbözött – a gazdának éppúgy tulajdonát képező – háziállatok szállásától. Hasonló a helyzet a feudalizmusban is a nyomorúságos jobbágyházaknál. A kapitalizmusban a lakáskérdés is, mint minden, a tőke, a profit szolgálatába szegődött. Így nem a szükséglet, hanem elsősorban a fizetőképesség szabja meg, hogy milyen lakáshoz juthat valaki. Ennek következménye, hogy egyre nő a különbség a különböző néprétegek, a város és a vidék, a városközpont, valamint az elegáns villanegyedek és a külvárosok lakásviszonyai között. A különbségek kiéleződését a 19. század végén és a 20. század elején két tényező erősen fokozta:

a) A vidék nincstelen tömegei az ipar erőteljes koncentrálódása folytán a városokba tödulnak, ahol ezzel hirtelen nagy tömegek elhelyezésének, lakáshoz juttatásának komoly problémája lép fel.

b) A gyáripár fejlődésével a lakástechnika olyan lehetőségei (központi fűtés, melegvízszolgáltatás stb.) nyílnak meg, melyekkel költséges voltuk miatt csak a tehetősebbek élhetnek.

Nagy tömegek elhelyezésének, lakáshoz juttatásának a legeredményesebb formája viszont mindenkor a többlakásos házak (bérházak) építése volt. (Ez megtörtént már a császári Rómánál is, midőn az akkor ismert világ fővárosává válva, magához szívtá mind a szabad emberek, mind a rabszolgák százazreit.)

A városok lakosságának ezen hirtelen gyarapodásához azonban nem voltak meg a szükséges előfeltételek. Illányoztak a városok egységes fejlesztési tervet, melyekben tervszerűen kijelölték az új lakótelepek helyeit és meghatározták volna azok egészséges beépítésének módjait. A "lakástermelés" minden irányítás nélkül folyt, és így kiszolgáltatva a minél nagyobb haszonra való törekvésnek egészségtelen és célnak nem megfelelő lakások tömeges építése is bekövetkezik. A telekspekuláció a beépítésre szóba jöhető telkeket elapróztá és a telekárakat ezzel indokolatlanul magasra tornáztá fel. A házspekuláció viszont ezen drága apró telkeket magas épülettömbökkel maximális mértékben építette be, kisméretű, zicz-zugos udvarokkal, melyekbe napfény is alig jutott be. Ezek a zárt udvaros bérházak az utca felé két traktust tartalmaztak; az udvari szárnyai

viszont egy traktust, a szomszédok felé tűzfalakkal. Az udvarok szűk méretét a körbefutó függőfolyosók még tovább csökkentik. Ezekben az épületekben alakult ki a többszobás (5–6 szobás) összkomfortos utcai lakások és az udvari szoba-konyhás lakások rendszere. Tehát a négy utca által határolt, több bérházból álló telektömbök belsejében a lakók zöme összezsúfolva lakott a részére még elérhető bérű, de egészségtelen udvari lakásokban, amíg a széleken – az utcára nézően – az egészséges, tágas környezetben azok lakhattak, akik a drágább bérű lakásokat meg is tudták fizetni.

Az udvari szoba-konyhás lakás az alábbi okok miatt egészségtelen:

a) minden helyisége a rossz levegőjű, szellőztelen, zajos és szűk udvarra nyílik;

b) helyiségeibe – különösen az épület alsóbb szintjein levő lakásokba – soha nem jut napfény;

c) helyiségeinek keresztzellőzést biztosítani nem lehet;

d) a lakószoba előtt végig függőfolyosó van, mely nemcsak elsőtétíti a szobát, hanem lehetetlenné teszi a lakásban a zavartalan, nyugodt életet is (belátnak a függőfolyosón közlekedők, nem lehet az ablakot nyitvatartani stb.);

e) A lakószobába csak a konyhán át van bejárás, tehát nincs előszoba, és az egyazon emeleten levő udvari lakások részére valahol a folyosó végén van csak egy közös WC. Ilyen udvari lakásokban nincs saját egészségügyi helyiség (WC, fürdő stb.) és emiatt is ezek nem teljes értékű, hanem csak "csonka" lakások;

f) Az építészeti helytelenségek hatásait tovább fokozta és egyre élesebbé tette az a körülmény, hogy a lakáshoz való jogot egyedül a fizetőképesség szabta meg, így kisebb építészeti értékű, olcsóbb bérű udvari lakásokba szorultak a kiskeresetűek nagy létszámú családjaikkal. A 6–8 főből álló családok tagjai korra és nemre való tekintet nélkül két helyiségből (szoba-konyha) álló kis lakásba zsúfolódtak.

Az egészségtelen állapotot csak fokozta a még nincstelenebb albérlők és az ágyrajárók tömege, akik miatt a túlszűfolttság sokhelyütt oly mértéket öltött, hogy egyazon nyomorúságos fekhelyet egész napon át egymást felváltva többen is használtak.

Sajnos, a századforduló időszakában így épült fel, ilyen zártudvaros, bérházakkal például Budapest számos akkori kerülete is, mint a VI., VII., VIII. és IX. kerület. Minden valamirevaló zöldterület nélkül. Ezek a városnegyedek, mint embertelen körngetegek, örökségként még ma is megvannak. Ezeken segíteni most már utólagosan elég nehéz. Az egyedüli megoldás a szűk, kis méretű udvarok megszüntetése, az udvari szárnyak lebontásával.

A két háború között a belső társadalmi feszültség következményeképpen is az akkori kormányzatok kénytelenek voltak felfigyelni a tarthatatlan lakáviszonyokra. Az addig teljesen hiányzó, majd pedig megalkuvó és így eredménytelen építési szabályzatok helyett igyekeztek a harmincas években korszerűbb rendeleteket életbe léptetni. A zárt udvaros beépítést többé nem engedélyezték, helyette a keretbeépítés alakult ki.

Az utcák által határolt telektömbökre, egy időben elkészítették azok beépítési tervét oly módon, hogy kizárólag az utcavonal mentén épültek összefüggő épületek, míg a telkek belseje felé épületszárnyak vagy egyáltalán nem épülhettek, vagy csak egészen mérsékelt terjedelemben, teljesen takart tűzfalakkal. Így megszűntek a körülzárt önálló kis udvarok s helyettük tömbönként egyetlen nagyobb terjedelmű, egységes területű, kertesített belső térségek keletkeztek.

A keretes beépítéssel az udvarra néző lakások már legalább olyan értékesek lettek, mint az utcaiak. Különösen akkor, ha a szűkebb zajos utcával szemben az udvar tágasabb méretű, kellően gondozott kertterület lett, ha az utcai homlokzat előnytelen tájolású (észak-északnyugat) volt. Természetesen ilyen beépítés a drága telkek kisebb mértékű kihasználását tette lehetővé. Mivel éltek, hogy a vállalkozó kedvet a lakóházépítéstől ezzel elveszik, s így még tovább növekszik a lakásínség, igyekeztek a telektulajdonosokat kárpótolni azzal, hogy az utca mentén nagyobb, maximális 14 méter beépítési mélységet engedélyeztek.

Ez eredményezte hazánkban a divattá vált "hallos" lakásokat. A 14 méter széles épület drága és gazdaságtalan. A középső traktus tartalmazza a közvetlen megvilágítást és szellőzést (tehát ablakot) nem igénylő mellékhelyiségeket, valamint egy központi fekvésű lakóhelyiséget: a hallt. Ez olyan lakószoba, melynek ablaka nincs, csak széles, két- vagy többszárnyú, mélyen üvegezett ajtón keresztül más lakószobához hozzákapszolva, azon át kap bizonyos közvetett megvilágítást és szellőzést. A hall a lakószobák központjában elhelyezkedve rendszerint nehezen bútorozható, ajtókkal telezsúfolt, sötét, rossz levegőjű átközelkedő helyiséggé alakult ki, melyből nyílik a fürdőszoba is.

Meg kell említeni, hogy az elnevezés elferdítése volt az angol építészetben hagyományos, de egészen más rendeltetésű és formájú "hall" helyiségnek. Gondoskodott a lakásspekuláció arról, hogy a hallos lakás típusát az újdonság ízével divatosabb és így keresettebb tegye. Ez oly mértékben sikerült is, hogy a divat bűvkörébe jutott építetők még a szabadonálló villalakásoknál is megkívánták az építésztlől — az ott semmivel sem indokolható — hall tervezését. A hallos lakástípus tehát nem a keretbeépítésnek, hanem annak speciális esetének, a 14 méteres beépítési mélységnek a következménye.

Keretbeépítéssel és hallos lakásokkal épültek fel 1930–38 között Budapest újabb lakónegyedei (új Lipótváros, Lágymányos stb.), igen szolid, jó műszaki kivitelben és korszerű megjelenéssel (központifűtés, melegvíz szolgáltatás, csempézés, kőburkolat stb.).

A korszerű lakás és az igények kielégítése

A tömeges lakástermelésben, amikor a lakás készül, még nem tudható, hogy ki fog abba beköltözni és így minden igény (a különleges és az egyéni is) egyértelműen nem is határozható meg.

Az általános igényeken, mint alapfeltételeken túlmenően a különleges igények "kielégítésére" kategóriákat állítottak fel. Főleg a volt európai szocialista országokban tekinthetők általánosnak, hogy a családok eltérő nagyságából és összetételéből adódó különleges igényeket elsősorban a különböző nagyságú, illetve szobaszámú lakások kialakításával kívánták megoldani. A lakásnagyság megállapításánál alapkiindulás általában az volt, hogy 6–10 m² alapterületű szobát egy főre, 12–14 m² alapterületű szobát 2 főre, ennél nagyobb szobákat viszont már 2 és fél(!) főre, melyből az 1/2 fő egy 10 éven aluli gyermeket jelentett, illetve 3 főre vették számításba. Ez alapján lakáskategóriákat állítottak fel a különböző nagyságú családok számára: garzon lakás, egyszobás, másfélszobás, kétszobás, két és félszobás, háromszobás és négyosztobás lakások kategóriáját a 60-as években tömegesen meginduló "lakástermelésre", az azt megelőző elméleti előkészítésekben.

1. *Garzonlakás*: az egyszobás lakás olyan különleges formája, melynél a gazdasági rész — a konyha és a kamra — csak igen csökkentett formában készült, mint főzőfülke (maximum 3 m² alapterülettel), illetve mint főzőszekrény. A magányos, vagy a gyermektelen házaspár lakástípusának tekintették, akik otthon ritkán főznek és zömmel máshol (üzemben, hivatalban vagy vendéglőben) tervezték, hogy étkeznek majd.

2. *Egyszobás lakás* helyiségei: nagyobb méretű szoba (lehetőleg 20–22 m²), konyha, kamra, fürdőszoba WC-vel és az előszoba. A házaspárok és egy- gyermekes családok lakástípusának tekintették mindaddig, amíg nem jön a második gyermek, vagy míg az egyik gyermek nem éri el a 10 éves kort. Mivel az étkezés nem célszerű, ha abban az egyetlen szobában történik, ahol az alvás helye is van, vagy a konyhában (étkezős konyha) vagy az előszobában alakítják ki az étkezőhelyet. E lakástípusnál megoldatlan például az alvás és a nappali tartózkodás igényeinek szétválasztása. Az egyszobás lakás alapterülete 35–40 m², melyen 2–2 és fél(!) személy lakik.

3. *Másfélszobás lakás* abban különbözik az egyszobás lakástól, hogy annak helyiségein felül egy kisebb hálószobát, ún. félshobát (8–10 m²) is tartalmaz. Ezzel "megoldja" a nem mindig rendben tartható hálólhelyek leválasztását a szoba terétől. A másfélshobás lakás alapterülete 42–45 m², melyen 2 és fél(!) személy lakik.

4. *Kétszobás lakás* helyiségei: egy nagyobb méretű szoba (20–22 m²), egy kisebb méretű szoba (12–16 m²), konyha, kamra, fürdőszoba, lehetőleg külön WC és az előszoba. Két teljes értékű szobája négy személy elhelyezésére alkalmas. Önálló, teljesen leválasztott hálószobájával elválasztja a szülőket a gyermekektől, a család esetleg beteg tagját az egészségesektől, "már bizonyos társasági életre is nyújt alkalmat, bár azt még mindig gátolja, hogy a nagyobbik szobában is alszanak".²⁷ A kétszobás lakás alapterülete 50–55 m², melyen 4–4 és fél(!) személy lakik.

5. *Két és félshobás lakás* abban több, mint a kétszobás lakás, hogy a két teljes értékű lakóhelyiségen felül ad egy kisebb szobát, ún. félshobát is (8–10 m²

²⁷ Uo. 60. p.

alapterülettel). A két és félszobás lakás alapterülete 60–65 m², melyen 4 és fél(!)–5 személy lakik.

6. *Háromszobás lakás helyiségei*: egy nagyobb méretű szoba (22–24 m²), két kisebb méretű szoba (12–16 m²), konyha, kamra, fürdőszoba, külön WC-vel és az előszoba. Három teljes értékű szobával már "hat személy elhelyezésére is alkalmas. Biztosítja a család tagjainak a zavartalan pihenés, tanulás, munka stb. feltételeit. Bizonyos társasági életre is nyújt alkalmat, különösen akkor, ha egyik szobában nincs fekhely (pl. másik két szobában hárman-hárman alszanak). A háromszobás lakás alapterülete 65–70 m², melyen 6 személy lakik."²⁸

S így folytathatnánk a három és félszobás lakással, melyben 7 személy stb. elhelyezését tervezték. Ma elborzadva olvassuk ezeket a lakáskategóriákat. Pedig ilyen "szépen" eltervezett tömeglakásokban "élünk" most is és reménytelennek tűnik e "karámokba" bekényszerített emberek, családok kijutása igazi otthonokba.

A különböző foglalkozási ágakból adódó igényeket is kategorizálták, elemezték az eltérő életmódból folyó különleges követelményeket. Ez alapján foglalkozás szerint az alábbi lakáskategóriákat állították fel:

- a) mezőgazdasági dolgozó;
- b) bányász dolgozó;
- c) ipari dolgozó;
- d) értelmiségi dolgozó.

A *mezőgazdasági dolgozó* életmódjának "alapjellemezője" a korabeli szóhasználatban és elképzelésekben, hogy a család minden tagja – apraja-nagyja – egy időben, egyszerre végzi munkáját, egy időben pihen, együtt étkezik, szórakozik stb. Akiknél a család minden tagjának, sőt gyakran az egész rokonságnak együttes erőfelfejtése szükséges a munkák zömének elvégzéséhez.

A lakáshoz tartozó udvar a gazdasági épületeivel egyben munkahely is (állatok gondozása, szerszámok javítása stb.). Az összes életforma közül egyedül itt "maradt meg" az igények zömének kielégítése még ma is nagyrészt önellátással. Az élet fenntartásához és jobbá tételéhez szükséges dolgokat és eszközöket igyekeztek saját erővel létrehozni, illetve karbantartani, és erősen kötődnek a helyi hagyományokhoz, népszokásokhoz. Településük a falu, illetve a tanya, amely jobb esetben villannyal ellátott, azonban a lakóház kialakításánál más közművekkel (vízvezeték, csatornázás) nem igazán számolhatunk.

Kíváncsnak tekintették, hogy a lakókonyhából szemmel tartható legyen az udvar, a háztáji gazdaság. A lakókonyhához kapcsolódva célszerűnek ítélték kialakítani azt a vizeshelyiséget, mely egykor majdan – a házi-, vagy a közbizvezték kialakításával – a lakás fürdőszobája lesz. A konyha és a hozzá kapcsolódó vizeshelyiség különböző házimunkáknál egymást szervesen kiegészíti (pl. nagymosáskor a vizeshelyiséget a konyha, viszont a disznóöléskor fordítva, a konyhát a vizeshelyiség stb.). A lakás nagyméretű és gondos kialakítású tárolóhelyeket kíván (nagy, 8–14 m² alapterületű kamra, padlás,

²⁸ Jiri Musil: l.m. 15. p.

egyszerűen megközelíthető padlásfeljáró stb.). A lakástípezés során ez az a lakásfajta, ahol egyáltalán nem hatott a "kollektivizálás" eszméje, ha csak azt nem említjük, hogy a nagyobb házakba azért az "igazságosság kedvéért" idegen lakótársakat is beköltöztettek a házigazda családja mellé.

A *bányász* életmódjának jellemzője a leírások szerint, hogy a család kereső tagjai a bányánál dolgoznak, gyakran más-más műszakban, s így mind étkezésük, mind a pihenésük a nap különböző időpontjára eshet. A bánya mélyén végzett napi munka "megkívánja, hogy egészsége fenntartása érdekében szabadidejéből minél többet jó levegőn és napsütéses helyen töltsön",²⁹ ezért kívánatosnak ítélték, hogy kertje legyen, melyben bizonyos házkörűli állattartással és növénytermesztéssel foglalatoskodhat. A háztartáshoz jó minőségű tüzelő (szén), mint járandóság állt kellő mennyiségben rendelkezésre. Kemény munkával szerzett "szép keresete" elköltésére magas szintű közös ellátást (bányászklub, könyvtár, mozi, böcsőde, óvoda, orvosi rendelő stb.) biztosítottak számára. Települése — a bányászközség — rendszerint hegyvidéki lejtős terepre épített volt, általában villany- és vízvezetékekkel, gyakran pedig már csatornázással is ellátott: tervezése és építése nagyobb egységben (20–30 ház) egy időben történt. Mindezek alapján a bányászlakás minden lakószobájának "teljes zavartalanságot kell biztosítani".

A konyha szerepe sokban hasonlít a parasztház konyhájához ("itt gyűlnek össze a család tagjai étkezéshez és beszélgetéshez, de kialakítása attól mégis lényegesen eltér a fejlettebb közműellátottság, s abból folyó magasabb technikai felszereltség miatt").³⁰ Ezek egyben lehetőséget adnak mosdó-zuhany helyiség, illetve komplett fürdőszoba kialakítására is, mely célszerű, ha a konyhához továbbra is szervesen kapcsolódik (mosás egyszerűbb, rövidebb vezetékek stb.). "Ezért — a család létszámától függetlenül is — kívánatos, ha a bányászlakásban külön WC-helyiség van. Tárolóhely igénye természetesen nem olyan nagy, mint az élelmiszertermeléssel foglalkozóké, de nagyobb, mint a városi lakosé, hisz saját kis háztáji gazdasága van (4–5 m² élelmiszer-kamra)."³¹

Ezen kívül az előírás szerint tüzelőszertároló helyre, valamint kerékpár- és kerti szerszám-kamrára is szüksége van. Lakásánál fokozottabb az előszoba-belépő szerepe is, ahol felső ruházatát (köpeny stb.) és szerszámait leteheti és tárolhatja.

Az *ipari dolgozó* életmódjának jellemzője az elmélet szerint, hogy "a család minden tagja (a nők is) igénylik a lakástól a zavartalan és önálló élet feltételeit. A lakásnak e szerint egyformán kell biztosítani mindenki számára a nyugodt pihenésen és a közös együttléten (beszélgetés, TV-nézés stb.) felül az egyén fejlődését biztosító állandó önművelés, az olvasás, tanulás, elmélyedés lehetőségeit is. A család nőtagjai azonos társként "kell", hogy részt vegyenek a férfakkal a napi kereső munkában. A család tagjainak ebédelése egymástól távol, az üzemi étkezdékben történik és "a háztartási munkát igrkeeznek a minimumra

²⁹ Uo. 66. p.

³⁰ Uo. 70. p.

³¹ Uo. 71. p.

csökkenteni, s azt a család tagjai nemre és korra való tekintet nélkül képességeiknek megfelelő mértékben mindnyájan egyformán végzik".³² Elképzelt települése zártabb, városiasabb jellegű, még akkor is, ha vidéken az üzem közelében kialakított lakótelepről van szó. Ezért rendszerint közművesített (villany, víz, csatorna), többlakásos házakból áll.

Mindezek alapján az ipari dolgozó lakásának — az előírás szerint — lehetőleg minden lakószobának külön közvetlen kapcsolata kell hogy legyen az előszobával, és olyan méretű, hogy a fekhelyeken és ruhaszekrényeken felül még megfelelően szeparált kellő hely legyen tanulóhely számára. Konyháját a "csökkentett főzési igény" (csak a vacsorát és reggelit gondolták), valamint a jobb technikai felszereltség (villany- vagy gáztűzhely és beépített konyha) folytán lényegesen kisebbre építették, mert az étkezést más helyiségben gondolta megoldani a típustervező. A napi bevásárlás lehetősége miatt az ipari dolgozó lakásánál az élelmiszerkamra már teljesen "mini" méretű (1 m²), sőt azt is majd lecsökkentik a konyhában elhelyezett "jól szellőző" élelmiszerszekrénné, arra az esetre, amikor a félkész élelmiszer-ellátottságot széles körűnek és rendszeresnek gondolják. A közművesítés és a fejlettebb technika módot nyújt arra, hogy a vízhelyiség (mosdó-zuhany) jól felszerelt legyen és "abban a mosást is gépi úton le lehessen bonyolítani. Így a konyha—vízhelyiség közvetlen kapcsolata bár itt is előnyös, mégis nem okvetlenül szükséges".³³

Az *értelmiségi dolgozó* (mérnök, orvos, író, színész stb.) életmódja bár "sokban hasonló az ipari dolgozó életmódjához",³⁴ mégis vannak olyan eltérések, melyek a fokozottabb szellemi munka, illetve fizikai munka jellege közötti eltérés következményei. Míg a fizikai munka a munkahelyről történt eltávozással megszűnik, addig a szellemi munka azután is tovább "lökődik". Ezért az értelmiségi dolgozók zöme otthon is akarva-akaratlanul alkotni kényszerül.

Az értelmiségi dolgozó lakásától tehát mindazt megkívánták, amit az ipari dolgozó lakásától, de kiegészítve azt olyan dolgozó helyiséggel, melyben hivatását otthon is végezhet, anélkül, hogy a tervek szerint családját zavarná, illetve azok élete őt az alkotásban gátolná. Természetesnek ítélték, ha a család több tagjának is van önálló alkotó hivatása (pl. a férfi orvos, a feleség színésznő, a fiú mérnök). mindegyiknek külön helyiségigénye merül fel, mert ilyen esetben egymás zavarása még fokozottabbá válhat, mint akkor, mikor az egyetlen alkotó személyhez alkalmazkodik az egész család (bár ez az ideális szempont a "lakáosztó bizottságokat" később egyáltalán nem is zavarta...).

Vannak olyan különleges foglalkozások és beosztások, melyek rendkívüli igényeit kategóriákba nem csoportosították (pl. a festőművész vagy szobrászművész különleges műteremigénye, zongoraművész gyakorlóterem igénye, a miniszter fogadóterem igénye stb.). De kategorizálásukat nem is ítélték

³² Uo. 72. p.

³³ Uo. 73. p.

³⁴ Uo. 74. p.

szükségesnek, mert különleges egyedi esetükkel — megítélés szerint — nem képezték a tömeges lakástermelés tárgyát.³⁵

Mindezek után maradna még az egyéni igények (a család tagjainak kedvteléséből adódó) problémája. Az egyéni igények kielégítése azonban elsősorban bútornak és berendezés kérdése, s csak másodsorban a lakás méretezésének, valamint kialakításának, és nem lennének egyéni az igények, ha kategorizálhatók lennének. Az egyéni igényeket tehát a tömeges lakástermeléssel épülő lakások kialakításánál nem lehet figyelembe venni. Épp ez az a többlet, ami elsősorban adódik a saját magának épített lakásnál.

A lakás kialakításának néhány szempontja 1958-tól

1958 az az év, amely megelőzte és előrevetítette a tömeges lakásépítés elhatározását, ezért különösen érdekes, hogy milyen szempontok uralkodtak abban a koncepcióban, amely több mint 30 éven keresztül (a lakás "továbbélése" miatt jóval tovább) meghatározta a "lakásügyet".

A tömeges lakástermelésben az építészek — nem vitatható a jószándék — alapos vizsgálódással és kutatással igyekeztek minden szempontból a legjobban megfelelő lakásokat építeni. Ezért vizsgálták a lakáskialakítási alapelveket:

a) *Ugyanazon lakás-alapterületen több helyiség.* Világszerte törekvésnek ítélték, hogy az egyszobás lakás alapterületén legalább kétszobás, az eddigi kétszobás alapterületén viszont háromszobás lakás stb. nyerjen kialakítást. Ezzel olcsóbban lehet a nagyobb szobaszámú lakást létrehozni (de nem olyan olcsón, mint az azonos alapterületű, kevesebb szobaszámú lakást), azonban csak azon az áron, hogy a helyiségek területét lényegesen csökkentjük. Tehát a gondolatot az esetben ítélték elfogadhatónak, ha a megoldás olyan, hogy azzal javul az arány a lakás lakóterülete (tehát a lakószobák) javára, amikor a lakószobák felaprózódásának veszélye kisebb. Ez elérhető volt pl. a lakás közlekedő helyiség területének csökkentésével, illetve bizonyos közlekedő területek bevonásával a lakószoba terébe, vagy pedig bizonyos funkcióknak (étkezés, társalgás) a lakótérből az igényesebbé tett közlekedőtérbe való áthelyezésével stb. A cél tehát a korszerű kislakásnál olyan elrendezés kialakítása, melynél ugyanazon terület különböző időpontokban más és más igények kielégítésére alkalmas, "mialtál a gazdasági okokból szegényes alapterületű lakás is az igények kielégítésében gazdag lesz".³⁶

b) *A kis alapterületű, de több lakószobás lakás* — az elmélet szerint — szétválasztottabb, zavartalanabb életet biztosít. A megítélés, hogy a felmerülő igényeket variabilisabban tudja kielégíteni (egy térben, ha azokat együtt kell megoldani, az általában állandó megalkuvást jelent). Növekszik a lakás bebútorozhatóságának mértéke, mivel a teóriaalkotó véleménye, hogy több a bebútorozható sarok és falfelület, és így véleménye szerint abban több funkció

³⁵ Uo. 76. p.

³⁶ Uo. 78. p.

elégíthető ki. Ezzel szemben viszont a lakásterület sűrűbb beépítettsége több válaszfalat, ajtót stb. igényel, ezáltal emelkedik a légköbméter-ár és így a lakás teljes építési költsége is. Vizsgálandónak ítélték azt a határt, amikor a többletköltséget érdemesebb inkább az eredeti, kevesebb szobaszámú lakás alapterületének növelésére felhasználni.

Másik probléma, hogy a lakásterület felaprózása kisebb helyiségekhez vezet, melyek jól már csak korszerű bútorzattal használhatók. Ilyen lakásoknál tehát a beköltöző a magával hozott régi nagyméretű bútorokkal nehezen fér be.

A több kisebb helyiségből álló lakás jó használatának és így kialakításának alapvető előfeltételének vélték a *beépített bútorzatot*: a beépített konyha, ruhásszekrények, gáz, fürdőszoba stb., és a *korszerű kisbútorokat*. Ha mindezeket a beköltözőknek nem tudják biztosítani, a lakás helyiségeinek alapterület-csökkentését rendkívül károsnak ítélték, mert veszélyezteti a lakás használhatóságát.

c) *A konyha és az étkezőhely kialakítása.* Az emberi hajlékot minden mástól a tűzhely különböztette meg. A tűz adott biztonságos otthont az ősembernek a vadállatokkal és a sötétséggel szemben, ez melegítette fel a hidegtől, ez tette izletesebbé életmét, s mindezzel a tűzhely egybegyűjtötte és összetartotta a családot. A tűzhelynek a szervező és összetartó ereje — mint a közös otthon szimbóluma — a lakás történelmi fejlődését végigkíséri és mind a mai napig fenn is maradt. Szép példa erre nyelvünkben az a hagyományos mondás, mely szerint a legény "háztűznézőbe" megy a lányos házhoz...

Inkább a konyha eredményeit, mint működésének módját értékelték az idők folyamán. Így többet beszélhetünk a konyhaművészetnek hosszú évszázadokon át kialakult különböző fajairól és fokozatairól, mint ezen nagy konyhákban folyó munka ésszerűsítéséről. A konyha elégtelen technikai felszereléséből a lakásra szárazható hátrányos következményeket (meleg, szag stb.) viszont egyszerűen azzal küszöbölték ki, hogy a konyhát kellően elkülönítették a lakás többi részétől (más szintre, vagy akár más épületrészbe helyezték). A nagy távolság kényelmetlenségeit főleg a személyzet viselte.

A társadalmi kiegyenlítődés, a nők bekapcsolódása a termelő munkába és a rohamos ipari fejlődés egyre inkább előtérbe helyezik a lakás gazdasági magvának, a konyhának technikai fejlesztését, legésszerűbb kialakítását és mindezzel a házimunka egyszerűsítését, valamint a ráfordítandó idő csökkentését.

A személyzet nélküli korszerű háztartásban vissza kell állítani a konyha és az étkezőhely szerves kapcsolatát. Csak így biztosítható, hogy a család étkezése kevés munkával lebonyolítható legyen (egyszerű tálalás, közelség stb.), hogy a konyhai munka közben is a gyerekek szemmel tarthatók legyenek (étkezőasztalnál játszhatnak, tanulhatnak). Ezen korszerű igények hozzák magukkal a mai lakás kialakításánál azt a törekvést, hogy az étkezés — a család egyik legjelentősebb közös funkciója — mint összetartó erő megfelelő helyre kerüljön. Mivel a lakószobák mindegyike egyben alvás céljaira is szolgál, az étkezés helye tehát azokban nem célszerű. Vagy magában a konyhában külön erre a célra kialakított fülkerészben, vagy sarokrészben lehetőleg önálló ablakkal

készítenek étkezőhelyet (étkezős konyha), vagy pedig a közlekedő teret (előszobát, hallt) alakítják ki oly módon, hogy abban forgalomtól mentes, kellően megvilágított étkezőhely biztosítható legyen. Minél kisebb lakásról van szó, annál inkább megoldandó önállóan az étkező elhelyezése, nagyobb lakásoknál viszont, ahol a nagy szoba csak nappali tartózkodásra és vendégfogadásra szolgál, az étkezés helye abban lehet, de ekkor is biztosítani kell jó kapcsolatát a konyhával...³⁷

Minőségi elosztás

A lakásgazdálkodás további nehézségei magában az elosztási elvben gyökereznek. Ha érvényes az a megállapítás, hogy a lakásállomány minőségi szempontból mind jobban differenciálódik, továbbá ha különbségek lesznek a lakókörnyezet minőségében és egyéb olyan körülményekben is, amelyek hozzájárulnak annak kialakításához, amit általános kifejezéssel "jó lakásnak" nevezünk, valamiféle olyan rendszert kell bevezetni, amelyben a lakásokat minőségük szerint osztjuk el. Az az elképzelés, illetve feltételezés, hogy elég lakás áll rendelkezésre, hogy a lakáskínálat meghaladja a keresletet, semmit sem változtat azon a tényen, hogy a lakáskereslet ebben az esetben is természetesen a legjobb lakásokra összpontosulna és a rosszabb lakások így újra üresen maradnának.

Az egész kérdést még az is komplikálja, hogy a lakásokat az egyének szerinti elosztástól családoknak vagy háztartásoknak kell juttatni. Márpedig mind a család, mind a háztartás változó, növekedő és csökkenő egység. Az igények ezen felül a család fejlődési ciklusa folyamán még akkor is változnak, ha a családtagok száma változatlan. Ha a lakáselosztásnál olyan ismérveket vezetnénk be, amelyek meghatároznák, milyen fajta és milyen nagy lakások illetik meg a különböző nagyságú családokat a család fejlődési ciklusának különböző szakaszaiban, a családoknak aszerint kellene költözködniük, ahogyan változik összetételük és változnak szükségleteik. Amennyiben csupán a lakás nagyságának és a háztartás nagyságának kellene egymással összhangban lennie, a nagyvárosokban esetleg megvolna a lehetőség arra, hogy elméletileg biztosítsuk ezt az egyezést a háztartások és a lakások között. A kisebb községekben és a kisebb városokban ez már aligha volna lehetséges.

A lakásokat a kollektivista szellemű felfogás részben árunk, részben társadalmi szolgáltatásnak minősítette. Azzal, hogy kialakították a lakásgazdálkodás állami alapokból való dotációjának rendszerét, "elérték", hogy a lakáshasználat a lakások többségében "olcsó" lett. Ezzel kívánták elérni, hogy a lakások mindenki számára hozzáférhetőek legyenek. Ez a rendszer a lakásállomány differenciálásával, vagyis azzal, hogy abban vannak a helyi önkormányzati kezelésben levő lakások, vállalati lakások, szövetkezeti

³⁷ Uo. 84. p.

lakások és magántulajdonú lakások, még azt is elérni remélte, hogy a lakással kapcsolatos kiadások lépcsőzetességet mutatnak.

Az "olcsóság" és a piac törvényeinek kiiktatása közel négy évtizedig megtette a szükséges rombolásokat. A szépen felfutó rendszer romjai igazából manapság kezdenek látszani, és ez újabb kihívások elé állítja a családokat és a lakáspolitikát egyaránt.

ILDIKÓ SZONDI

THE FAMILY AND ITS FLAT

(Summary)

The essay tries to provide insight into the system of the connections between family and housing, examining the general aspects of housing.

The flat was formed, changed according to social changes, at the same time its function includes the fact that it satisfies basic needs. Functioning like this, it reflects the welfare practice and the system of distribution of the given society, characterizes technical level of production and gives true picture about economic possibilities.

Besides urbanization, change in the family influenced mostly the change of functions of a flat in industrialized societies.

The characteristic features of the flat are connected with the inner organizing of the families — with the fundamental problem of family sociology —, on the other hand, with adapting of families to sociological surroundings. The question-how the inner structure of the flat expresses or modifies the structure of the family, the connection between the members of the family, the life style and consumer customs of the families, and how the fact that getting a flat is connected with the mobility of families or how it is the condition or consequence of this, etc. comes under flat sociology.

The systems of flats are integral parts of their wide range economic systems, which determine the type of flat property, as well as the institutions and competent authorities of the executive power. Furthermore, the economic systems determine the economic type of the flats, that is whether the flat belongs to the category of goods or social service, or it appears as one of the transitional forms of this two economic categories. From the two systems the paper writes more about the nationalized flat system.